

Согласовано
Старший воспитатель
_____ Байыр-оол А.К

Утверждаю
Заместитель директора по ДОУ
МБОУ “Хову Аксынская СОШ -
Структурное подразделение детский сад “Солнышко
-----Тюлюш У.Б.
“-----“-----20-----год””

**Рабочая программа кружка
«Торелдерим ажыл ижи»
по развитию родной (тувинской) речи
для детей младшего дошкольного возраста**

Л.Х.Ооржак, А.А.Монгуш

Ажылчын программа
«Торелдерим ажыл ижи»
Бичии болук уругларынга тыва чугаа сайзырадырының
чижек ПРОГРАММАЗЫНДАН ундезилеп алган.

Руководитель кружка:
Чамбал А.Х –
образование высшее,
категория 1 ,
пед.стаж работы 16 лет

2019-2021 гг.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ӨӨРЕДИЛГЕ БОЛГАШ ЭРТЕМ ЯАМЫЗЫ НАЦИОНАЛ ШКОЛА
ХӨГЖҮДЕР ИНСТИТУТ

Эртем-удурулга талазы-биле редактору: Шаалы А.С., НШХИ-туң улуг эртем ажылдакчызы.

Рецензентилери:

Программаның тайылбыр бижиин болгаш теориялыг кезээн НШХИ-туң тыва филология лабораториязының методизи Ооржак Л.Х., чижек календарь-тематиктиг планнаашкынны Кызыл хоорайның МБШНЧӨАЧ “Дугаары 30 уруглар садының” тыва дыл башкызы Монгуш А.А. тустуунда кылганнар.

Тайылбыр бижик

“Тыва чоннуң өртээ турбас национал өнчүзүнге болгаш алдын байлаанга ооң төрөөн тыва дылы болгаш чаңчылчаан культуразы” хамааржыр [9]. Бөгүнгү амыдыралда ниитилелдин, өг-бүлениң ажыл-херектеринде доктаамал хереглелде турар, төрөл угу бурун, байлак, чараш төрөөн тыва дылды өөренири, амгы болгаш келир салгалдарга арттырары хүннүң чугула айтырыы бооп турар.

Кандыг-даа чоннуң төөгүзүн, культуразын, кижилерниң тус-тузунда сагыш-сеткилиниң байдалын илередип чоруур ниитилел ужур-уткалыг, делгем ажыглалды күүседип чоруур чепсек – кижиниң төрөөн дылы. Төрөөн дыл – бүгү аймак чонну каш-каш салгалдарга чедир ёзу-чуруму, амыдыралчы көрүжү, бурун ужур-сагылгалары, уран салым-чаяаны-биле кады кадагалап арттырып каар үне. Ындыг болганда, төрөөн дылын өөренири, ооң дылының культурлуг болурун чедип алыры, келир салгалдарга арттырып бээри кижини бүрүзүнүн хүлээлгези болур.

Төрөөн дылынга бодалдарны тода, чиге, чедимчелиг илередип шыдавайн баар, ёзу-чаңчылдарның ужур-утказын билбейн баар таварылгалар тургустунуп кээр. Ындыг байдалдар ие дылынга, бурун ёзу-чаңчылдарынга тоомча, хумага чок чоруктуң хараазындан тургустунуп турар.

Төрөөн дылынга ынакшылды, сонуургалды, хумаганы кижини долгандыр турар хүрээлел хевирлээр: бир-ле дугаарында өг-бүлези, школа назыны четпээн уруглар албан черлери, школа дээш о.ө.

Амыдыралдың хөгжүлдезиниң аайы-биле дыл чаа сөстөр-биле байып, уткашынарын чидирип, ховар ажыглаттынып, эргижиреп – ядарап-даа турар, чаа сөстөр курлавыры-биле байып-даа чоруур. Бурунгу тыва сөстөрни курлавырже эгидип, кадагалап арттырбышаан, үениң агымы-биле тыптып кээп турар сөстөрни өөренип, тыва дылдың арыг болурун чедип алыры чугула апарган, чүге дээрге дылдың культуразы дээрге-ле чоннуң ниити культуразының кезээ болур.

«Дылдың культуразы» – ол болза аас болгаш бижимел чугааның чогуур хевирин биле бодалдарны, сеткил-сагышты грамматика болгаш фонетика ёзугаар шын, лексика-семантика ёзугаар тода, стиль ёзугаар ылгалдыр болгаш чедингир дамчыдып илередип шыдаар кылдыр – ниити чоннуң литературлуг дылының дүрүмнерин шак ол хире хемчээлдиг кылдыр шингээдип алыры болур... Төрөөн «дылының ниити дүрүмнерин, хүн бүрүде эң-не нептеренгей хереглеттинер нормаларны, аргаларны, сөстөрни кижини бүрүзү билген турар ужурлуг» деп филология эртемнериниң доктору, профессор Ш.Ч.Сат чугаалап чораан. [5, ар 130, 131].

Тыва Республиканың төвү Кызыл хоорайның өөредилге албан черлеринде, эң ылаңгыя, школа назыны четпээн уруглар организацияларында төрөөн дылын уругларга өөредириниң айтырыглары чидиг байдалда турар. Төрөөн дылынга хамаарылга, аңаа шын чугаалажып өөренириниң айтырыглары өг-бүлелерде аңгы-аңгы болуп турар: чамдык кижилер «Ону өөренигиниң ажыы чок, артык», а бир кезек улус «Төрөөн дылын билири чугула» деп санап турар. Бүдүн аймак чонну төлээлеп чоруур, ниитилел ужур-уткалыг төрөөн дылын өөренири канчап-даа артык эвес болур ужурлуг. Бодунуң быжыг үзел-бодалын, туружун, ниити культуразын илередиринге төрөөн дылын, чонунуң төөгүзүн, ада-ызыгуур салгалын билири кончуг улуг ужур-дузалыг.

Уругларның тыва чугаазын сайзырадыр, сөс курлавырын байыдар сорулгалыг программаны тыва чоннуң үндезин амыдыралынга даянып тургузарын чугулага албышаан, «Школа назыны четпээн уругларның тыва чугаазын сайзырадыр “Тыва дыл” деп чижек программа ажылдап кылдынган.

Уругларның тыва чугаазын сайзырадырынче угланган программаны ажылдап кылып тура, авторлар ада-иениң болгаш күрүнениң чагыын, негелделерин хандыраарынга эргежок доктаал-саавырларны болгаш номнарны өөренип көргөн:

1. Закон Российской Федерации “О языках народов Российской Федерации” от 29.12.2012 г., № 273-ФЗ.

2. Закон Российской Федерации “О внесении изменений в статьи 11 и 14 Федерального Закона “Об образовании в Российской Федерации”, от 03.2018 г, № 317-ФЗ.

3. Примерная основная образовательная программа дошкольного образования. Одобреное решением Федерального учебно-методического объединения по общему образованию (протокол от 20 мая 2015 г. №2/15).

4. Указ Президента РФ от 1 июня 2012 г. № 761 "О Национальной стратегии действий в интересах детей на 2012 - 2017 годы"

5. Постановление Главного государственного санитарного врача Российской Федерации от 15.05.2013 № 26 г. Москва «Об утверждении СанПиН 2.4.1.3049-13 «Санитарно-эпидемиологические требования к устройству, содержанию и организации режима работы дошкольных образовательных организаций».

6. Приказ Министерства образования и науки Российской Федерации (Минобрнауки России) от 30.08.2013 № 1014 г. Москва «Об утверждении Порядка организации и осуществления образовательной деятельности по основным общеобразовательным программам - образовательным программам дошкольного образования».

7. Конвенция о правах ребенка (от 20.11.1989).

8. Приказ Министерства образования и науки Российской Федерации (Минобрнауки России) от 20 сентября 2013 г. N 1082 г. Москва "Об утверждении Положения о психолого-медико-педагогической комиссии.

I. Өөредилге адырында школа назыны четпээн уруглар албан черлеринге тыва чугаа сайзырадырының айтырыглары

Кандыг-даа язы-сөөк кижиге төрээн дылы чонунуң амыдырал-чуртталгазын, ёзу-чаңчылдарын, аас чогаалын, төөгүзүн өөрениринге, чараш мөзү-шынарлыг хамааты бооп хевирлеттинериниң чепсээ болуп чоруур. Төрээн дылынга чугаалап, кижилер-биле харылзажып тура, уруглар бодунуң чонунуң ёзу-чаңчылдарының, чүдүлге-сүзүглелиниң үндезиннеринге кижизиттинер, октаргай-делегей, бойдус дугайын ханы билип өөренир. Амылыг бойдус болгаш ниитилел аразында харылзааларны хайгаараар, билии делгемчиир.

Дыл – чоннуң өртег чок эртинези. Төрээн дылын хүндүлөп үнелээр чорук үндезин чоннуң салым-чолунга хамаарыштыр сагыш салыышкынның эгези болур дээрзин уруглар бичиизинден медереп билип аар кылдыр тыва дыл Тыва Республиканың үндезин хоойлузунда күрүне дылы деп таныштырар, ук дылга хүндүткелди, ону салгалдарга арттыраарының чугулазын, аңаа хумагалыг болурунун

дөзүн салып турар ыдык ырны сайгарар аргаларны өөренип көөрүн башкылар кичээнгейге алып. Дыл чидер болза, нация чиде бээр дээрзин билиндирип, сагындырып чорууру чугула.

Уругларның тыва чугаазын сайзырадыр ажил-чорудулгага хамаарыштыр чаа дилээшкинниг, чаа көрүүшкүннүг ажилдаары херек апарган. Чаш кижиниң угаан-медерелиниң сайзыралынга, бодалдарын хостуг дамчыдып өөрениринге, амыдыралче көрүжү ханы, делгем болурунга төрөөн дылы улуг салдарлыг. Чугаазы, шын, сөс курлавыры байлак болган тудум, кижиниң ниитилелге алдынып өөренири белен болур. Уругнуң хууда сайзыралынга, угаан медерелин байлакшыдарынга, чонунуң эрте-бурунгу чаагай чаңчылдарын өөрениринге, чери-чурту, чону дээш амы-хуунуң чоргааралын, ынакшылын бедидеринге, бот-медерелин делгем, ханы болдурарынга төрөөн дылды өөрениринге ада-иени, аныяк-өскенни суртаалдаары чугула херек апарган. Чугаа культуразы бичии кижини хевирлээриниң, кижизидилгениң бир чугула угланыышкыны.

Бичии уруг бодунун төрөөн дылын эки билир кылдыр өөренир. Уруг бичиизинде утказын билип, сактып алганы сөстөрни дүрген шингээди, сөс курлавырынга ажыглаан тудум, ооң чугаазы хүн бүрүдө сайзыраар. Уруглар сөстөрни шын адаарын, чугаага ажыглаарын ону долгандыр ниитилелден көрүп, дыңнап, улуг улустуң чижээнден өөренир. Ада-иениң уруглары-биле харылзаазы кошкак болган тудум, уругларның аас чугаазы чедир сайзырал албайн баар дээрзин амыдырал бадыткап турар. Ада-иелер уруглары-биле хөй чугаалашпас, оларга планшет, компьютер-биле ойнаарын чөпшээреп турар. Уруглар колдуунда компьютер оюннарынга хаара туттуруп турар апарган. Ооң уржуундан бичии улустуң дыл-домаа чегей, долгандыр турар чүүлдерни шингээди кичээнгейи кошкак, хостуг чугаалажыышкынның аргаларын болгаш дылдың шын нормаларын четче эвес шингээди ап турар.

Төрөөн дылын эки билири өске дылдарны шингээдириниң өзээ болур. Уругнуң угаан-медерел, мөзү-шынар болгаш мага-бот сайзыралынга, кижилер аразынга харылзаа тудуп өөрениринге ада-иениң, школа назыны четпээн албан черлерниң кижизидикчи, школаларның башкыларының демниг ажылы, сырый харылзаазы кончуг улуг ужур-уткалыг. Бичии уругларның төрөөн (тыва) дылынга хамаарылгазының тодарадырап кээри ук ажилдан кончуг хамаарылгалыг болур. Төрөөн дылының арыг чаражын, байлаан, хөй уткалыг чажыт аргаларын билири дээрге кижиниң ниити культуразының бедиин, чугаазының чедимчелиин илередиң турары ол болур.

Школа назыны четпээн уруглар албан черлеринге тыва дылды өөредир айтырыглар ниити өөредилгениң уругларга төрөөн дылын өөредириниң эге таваан салып турар.

ТР-ның ШНЧУАЧ-ге тыва дыл өөредириниң айтырыы кончуг чидиг байдалда, ылаңгыя ӨФКС-ның негелделерин күүседиринге хамаарышкан тускай тыва дылды өөредир программа чок болганындан кижизикчи башкыларның мурнунда шийтпирлээр ужурлуг айтырыглар тургустунуп турар: тыва чугаа сайзырадырының чаа программанын, ук программага дүүштүр өөредилге-методиктиг номнарны ажилдап кылыры; уругларның назы-харынга дүүштүр чараш утка-шынарлыг номнар үндүрүглөзи дээш о.ө.

Уругларның тыва чугаазын сайзырадырының талазы-биле ӨФКС негелдезинге дүүштүр ажылдап кылырын “Тыва дыл” деп программаны тургузарын авторлар оралдашкан.

II. Программа “Тыва дыл”

Школа назыны четпээн уруглар албан черлеринге (ШНЧУАЧ) таарыштыр ажылдап кылдырган “Тыва дыл” деп чижек программаны өөредилге адырында ШНЧУАЧ угландырган өскерилгелерни болгаш негелделерни өөренип тургаш, ажылдап кылган.

Программа школа назыны четпээн уругларга тыва дылды, харылзаалыг чугааны өөредир, төрөөн дылынга хумагалыг чорукту чажындан эгелеп өөредир, чугаа культуразынга кижизидер, дыл-домаан сайзырадыр сорулганы салгаш, ажыл-чорудулганы чоннуң бурунгу амыдыралынга даянып өөренип көөрүн чугулага алган.

ӨФКС-тың негелделерин күүседиринче, өөредилгениң шынарының түңнелдерин чедип алырынче ШНЧУАЧ угланыышкыннарының беш адырларын (социально-коммуникативное, познавательное, речевое, художественно-эстетическое, физическое) тыва аян-хөөнче кирип ажылдаарын авторлар оралдашкан. Программада салдырган сорулгалар, ажыл-чорудулганың хевирлери ӨФКС-тың уругларның чугаазын сайзырадыр негелделерниң, чедип алып түңнелдерниң эге таваан тургузуп турар.

Школа назыны четпээн уруглар албан черлериниң, эге болгаш ортумак школаның өөредилгелиг, кижизидилгелиг айтырыгларның аразында сырый холбаалыын чугулага алгаш, кижизидикчи башкы бодунуң ажыл-чорудулгазын программаның сүмелээнин өөренип көрүп, таарымчалыын шилип ап, эдилгелиг, чазылгалыг ажылдаар апаары билдингир.

Программаның кол **сорулгазы**: тыва чоннуң уруглар кижизидилгезиниң дуржулгазынга даянып, школа назыны четпээн уругларның тыва чугаазын хар-назыныга дүүштүр сайзырадыр ажыл-чорудулганы боттандыраарынга база башкыларга методиктиг дуза көргүзериниң таарымчалыг байдалдарын ажылдап кылыры.

Сорулганы боттандыраарының ажыл-чорудулгазы:

ШНЧУАЧ-га уругларның төрөөн дылын өөрениринге сонуггалыын оттурар байдалдарны өөренип көөр.

Уругларның тыва чугаазын сайзырадырынга өөредилгелиг, кижизидилгелиг ажыл-чорудулганы таарымчалыг эрттиреринге эргежок медээлерни чыып ажылдаар.

Уругларның назы-харын барымдаалап, чонунуң амыдыралының, күш-ажылының чаңчылчаан хевирлерин өөретишиан, төрөөн чериниң бойдус чурумалыын, туружунуң онзагайы таныштырып, чугаа сайзырадыр ажылдар-биле холбап өөредирин кичээнгейге алып, шилилгелиг ажылдаар арга-методтарны өөренир.

Тыва чоннуң амыдыралыын уругларга таныштырып, аас чугаазын сайзырадырынга тыва улустуң оюннарын кириштирер аргаларны ажылдаар.

Уругларның угаан-медерели сайзыраңгай, тыва сөс курлавыры байлак, чедингир болурунче угланган мергежилгелерни ажылдап кылыр.

Төрөөн дылынга ынакшылдыг, сонuurгалдыг, хумагалыг кижини хевирлээриниң талазы-биле ажил-чорудулганың түннелдерин илередириниң аргаларын ажилдап кылыры.

II.1. Программаның принциптери болгаш кижизидилге ажил-чорудулгазының угланышкыннары

Программаны ажилдап тура, дараазында принциптерни чугулга алырын кичээнгейге алган [2]:

- ✓ уругларның сайзыралынга школа назыны четпээн үезиниң онзагайын деткиириниң принциви;
- ✓ чаш назынның үнезин болгаш кайгамчык чаражын кадагалап арттырарының принциви;
- ✓ уругну хөй-ниити амыдыралынга белеткээриниң принциви;
- ✓ уругларның ажил-чорудулгазын хар-назын барымдаалап сайзырадып өөредириниң принциви;
- ✓ уругларның чугаазын сайзырадырын практика кырынга идепкейжидер принцип;
- ✓ интеграция, чаңчылчаан, ниити бөлүктээн тематиктиг планнаашкынга даянып чорудар принцип;
- ✓ ажил-чорудулганың аңгы-аңгы хевирлерин ӨФКС-тиң негелделеринге дүүштүр чорудары болгаш аңаа уругларның болгаш ада-иелерниң идепкейлиг киржилгези-биле кады ажилдажылга принциви.

Уругларның хар-назынынга дүүштүр башкының ажил-чорудулгазының угланышкыннары:

- ✓ тыва чугаа культуразын чедип алырынга өөредилге-кижизидилге ажылының янзы-бүрү арга-мергежилдерин кириштирип, школа назыны четпээн уругларның мөзү-бүдүжүн чараш кылдыр хевирлээринге, литературлуг дылдың нормаларын бичиизинден сагып өөредиринге, уругларның сөс курлавырын байыдарынга, аас чугаазын сайзырадырынга тыва чоннуң ажил-амыдыралынга даянып, таарымчалыг байдалдарны ажилдап тургузары;
- ✓ уруг бүрүзүнүң сайзыралының арга-шинээн, бот-тускайлаң сонuurгалын эскерип, деткип, сайзырадыр чаа үениң арга-методтарны шинчилеп, сайгарып, бот-тывынгыр ажыглап ажилдаары;
- ✓ ада-ие-биле кады ажилдажылганы сырый чорудары.

Ажил-чорудулганың угланышкыннарын боттандырарының байдалдары:

- ✓ язы-сөөгү, социал байдалдары хамаан чокка уругнуң долу кижизиттинеринге дең байдалды тургузары;
- ✓ эге ниити өөредилгениң чадазынче шилчилгелиг негелделерни күүседириниң таарымчалыг байдалдарын тургузуп, сырый холбаалыын чогуумчалыг болдурары;
- ✓ уругларның мөзү-шынарын хевирлээринге, дыл-домааның сайзыраарынга өөредилге болгаш кижизидилге ажылынга өг-бүле, ниитилел хереглелин чаңгыс аай көрүп, кичээнгейин углаары;
- ✓ литературлуг дылдың эге нормалары-биле уругларны таныштырып, оларның чугаазын, боданыр арга-шинээн сайзырадып кижизидеринге чаа үениң педагогиктиг угланышкыннарын, технологияларны кириштирери.

Программаның кол негелдези: уругларның тыва чугаа сайзырадырынче угланган өөредилге болгаш кижизидилге ажылынга уругларның сайзыралын, кадыкшылын, назы-хар аайы-биле онзагай талаларын эскерип, үе-чадага хуваап, оларның аразында харылзаалыын тодарадып, чугаа сайзырадыр ажылды тыва чоннуң үндезин культуразынга, ёзу-чаңчылдарынга, амыдырал-чуртталгазының онзагай талаларынга даянып харысалгалыг чорудары.

Бо бүгү салдынган угланышкынарга хамаарыштыр бичии кижиниң дыл-домааның сайзырап, шын чугаалап өөрениринге, аажы-чаңының хөй талалыг сайзыраарын чедип алырынга кижизидикчи башкы төрөөн дылын боду эки билир болур.

Ие дылын эки билири херек дээрзин уругларны шын тайылбырлап, сонуургалын оттуруп, дылдың байлаан шингээттирер ажыл уругларның чүгле дыл-домаан сайзырадырындан аңгыда, угаан-медерел, мөзү-шынар, мага-бот сайзырадырынга чугула дээрзин ада-иеге билиндирери база кол сорулгаларның бирээзи. Ада-иениң болгаш башкыларның демниг ажылының түңнели школа назыны четпээн уругларның ниити сайзыраарынга улуг идиг. Кол-ла чүүл башкының чогаадыкчы ажылы, уругларның ниити сайзыралының деннелин, психология айтырыгларын, тыва чоннуң ёзу-чаңчылдарын билири негеттинер.

Сагыш-сеткилди хайныктырар, сергедир, сорук киирер, өжөөн кылыкты күштелдирер, ажыг-муңгаралды чавырылдырар, оожургадыр чечен сөстөр, оюн-баштак чугаалар, уран-мерген домактар дамчыштыр уруглар төрөөн дылын шингээдип алыр болганда, кижизидикчи башкылардан сагынгыр-тывынгыр ажылдаары чугула [9, ар 61].

II.2. “Тыва дыл” деп программаның ужур-утказы

Уруглар-биле ажылдаарынга “Тыва дыл” деп чижек өөредиглиг программа тыва улустуң амыдыралынга дүүшкек аян-хөөннүг, угланышкынынныг ажылдап кылдынган.

Тыва – онзагай байлак бойдус-чурумалдыг, агаар бойдузу тускай, даглар-биле хүрээлеттинген адыш оюу дег туруштуг, бурун төөгүлүг чоннуң чурту (долгандыр даглар, ортузунда оргулааштар). Адыш оюу дег хензиг Тыва чурттуң чону кайгамчык узун бурун төөгүлүг, катапатагтынмас культуралыг, хөй талалыг ажыл-амыдыралдыг (мал, чер, аңчы, усчу-шевер...), делегей чонун кайгадыштар оолдар, кыстарлыг.

ШНЧУАЧ-ге таарыштырып кылган “Тыва дыл” программа бичии уругларның төрөөн черинге ынак болурунга, тыва чоннуң амыдыралын назы-харынга дүүштүр бүгү талалыг таныжып, өөренип, тыва чугааны сонуургап шингээдириниң айтырыгларын көдүргөн.

Уругларга төрөөн черинге ынакшылды оттуруп, хамааты турушту кижизидеринге, тыва чугаазын сайзырадырынга чоннуң ажыл-ижиниң, чаңчылчаан ёзулалдарының кезик чамдыын таныштырары бичии улуска, ылаңгыя хоорай уругларынга, чугула. Чүге дэрге хоорайда уругларның чугаазы холумак, а чамдык таварылгада төрөөн дылын шуут билбес. Ада-иениң талазындан уругларынга төрөөн дылын өөредип алыксап турар улус хөй. Өөредилгениң кандыг-даа албан чери күрүнениң, ада-иениң чагыын боттандырар, күүседир деп ӨФКС-да айыткан

болганда, уругларга төрөөн тыва дылын өөредир программаны тургузары албан апарган.

Программа назы четпээн уруглар албан черлеринге тыва дылды чоннуң амыдыралынга үндезилеп өөредириниң айтырыгларын херек кырында канчаар чорудуп болурунун аргаларын ажилдап кылырын оралдашкан чижек программа бооп турар.

Назы четпээн уруглар албан черлериниң башкылары ук программаның чедер, четпестерин илередип, ында кирген бодалдарны бодунуу-биле ажылынга боттандырып, ажыктыг хирезин боттарынга таарыштыр тургузуп ажилдаар аргалыг дээрзи чугаажок.

II.3. Тыва чугаа сайзырадырының айтырыглары болгаш программада угланышкыннар аразының холбаазы

Уругларның чугаазын сайзырадыр ажил-чорудулга чүгле чаңгыс “Чугаа сайзырадыры” деп адырга күүсеттинери болдунмас дээрзи билдингир. Программаларда өөредилге-кижизидилгениң угланышкыннары аразында шупту сырый харылзаалыг. Ынчалза-даа уругларның сөс курлавырын байыдар, аас чугаазын сайзырадыр ажил-чорудулга шупту угланышкыннарның: «долгандыр турар билигни (чүүлдү) шингээдир» (познавательное развитие), күш-дамыр (физическое развитие), «уран чүүл болгаш эстетиктиг сайзырадылга» (художественно-эстетическое), “ниитилел-харылзажылга” (социально-коммуникативное развитие) өзээ болуп, уругнуң сайзырадырының янзы-бүрү ажил-чорудулгазынга чугула дээштиг. Чугаа кижиниң сайзыралын тодарадыр кол демдек болганда, билигни шингээдирин, салым-чаяан сайзырадыры чаңгыс талалай болдунмас.

“*Ниитилел-харылзажылгага сайзырадыры*” (социально-коммуникативное развитие) уругларны, бир дугаарында, ниитилелге (хөй улус аразында) бодун шын алдынарын, кижилер-биле чугаалажып өөрениринче кичээнгей салыры; ийиде, өске улус-биле харылзажырда, доктааттырган өй-чижек бар дээрзин билиндирери бооп турар. Ынчангаш уругларның чугаазын сайзырадыр ажил-чорудулга кайы-даа угланышкынның төвүндө, кичээнгейинде турарының чылдагааны ол.

«*Долгандыр турар билигни (чүүлдү) шингээдирин сайзырадыры*» (познавательное развитие) болза, бичии уругнуң улуг улуска салып турар хөй айтырыглары, харыларның янзы-бүрү талалы, удур-дедир тайылбырлаашкын, кандыг-бир чидиг айтырыгны салыры база ону шиитпирлээри, тодаргайлаары, чижектер-биле бадыткап тайылбырлаары, номчуп бадыткаары чугаа сайзырадырының айтырыгларын шиитпирлеп турры билдингир.

“*Күш-дамыр сайзырадылгазы*” (физическое развитие) кандыг-бир шимчээшкыннерни тайылбырап таныштырары, дүрүмнерни чугаалаары, удуртулгалар болгаш немелде тайылбырлар чокка күүсеттинмес.

«*Уран чүүл болгаш эстетиктиг сайзырадылга*» (художественно-эстетическое) уран чүүлдүң аңгы-аңгы хевирлери-биле таныжары, оларны тайылбырлаары, шын адап өөренири, оларга тайылбыр кылыры, шингээдип ап турарының деңгелин бот-илередири, шүлүк, чогаал сөзүглелдерин өөренири чугаа сайзырадырының аргазы апары билдингир.

Ниитизи-биле чугаалаарга, уругларның чугаазын сайзырадыр ажыл-чорудулга уругларны кижизидеринге, өөрөдиринге хамаарыштыр делгем уткалыг, харысалгалыг ажыл бооп турар.

Өөрөдилгениң федералдыг күрүне стандартында чугаа сайзырадырының кол сорулгазын айытканы мындыг: “Чоннуң литературлуг дылын үндезинге ап, аас чугааны сайзырадыры болгаш долгандыр кижилер-биле харылзаа тудуп өөренирин хевирлээри”.

«Чугаа сайзырылдылгазы» деп өөрөдилге угланышкынынга хамаарыштыр ӨФКС-та мындыг кол бодал кирген: «ШНЧУАЧ-ге өөрөдилге программаларының күүселдезин күрүне дылынга (орус) чорудар... Программа, орус дылды өөрениринге шаптык тургуспайн, Россия чоннарының дылдарынга күүсеттинип болур...» [2, пункт 1.9.].

Өөрөдилгениң федералдыг күрүне стандартызында айытканы-биле чугаа сайзырадырының кол сорулгазын боттандыраар ажылдар:

✓ чугааны харылзажырының болгаш ниити культураның чепсээ кылдыр ажыглаары (бодунуң үе-чергези болгаш улуг улус-биле чугаалажып тура, бодлдарын шын, тода илередиринге бергедевейн, өскелер-биле билдингир кылдыр чугаалажып билирин уругларга хевирлээри);

✓ хөй ажыглалдың сөс курлавырын байыдары (уругда бар сөс курлавырынга даянып, кижизидикчи башкының болгаш ада-иениң идепкейлиг киржилгези-биле сөс курлавырын байыдары);

✓ харылзаалыг чугааны, грамматика талазы-биле шын тургустунган диалог, монолог чугааны сайзырадыры (кижиниң харылзаалыг чугаазы диалог, монологтардан тургустунуп турар. Ук чугааларның чедимчелиг болурунга сөс курлавырын байыдар, сөстөрни, сөстөр каттыжышкынын шын тургузуп билир болур, домактарның утказын долу дамчыдарын өөрөдири херек);

✓ бот-хуузунда чугааланырының аянын байыдары (уругларны бодунуң хуузунда кыска чечен чугааларны чогаадып өөрениринге, шүлүк чогаадырынга киржиринге, тоолга немей чаа, солун үзүндүлөр чогаадырынга таарымчалыг байдалдар тургузуп бээри);

✓ «номнар делегейи-биле» таныжылга, номнарга хамаарылга, уруглар аас чогаалын номчууру, уруглар чогаалдары-биле таныжып тура, оларның аңгы-аңгы жанрларын ылгап билирин өөрөдири (өг-бүлүлөрдө ном номчууру чугула эвес апарганы чидиг айтырыгны тургузуп турар, бажыңга номчулганы чаңчыл болдуары – уругларга ном номчууру чугула дээрзин билиндирери);

✓ сөстөрни, сөстөрниң үннерин шын адаарын, домактарны шын тургузуп өөрениринге уругларны белеткээри (сөсте ударенилерни чугаа үезинде шын адаары, ажык эвес үннерни тодаргай адап, анныг номчулганы, шүлүктөрни чараш номчуурунуң техниказын чедип алыры).

Чугаа сайзырадырының кол сорулгазын боттандыраар ажылдарның (задачи) угланышкыннарын тургузуп алган соонда, кандыг сөзүглелдерни шилип алыры, сөзүглелдерниң утка-шынары кандыг боорун кижизидикчи башкылыр боттары шиитпирлеп ажылдап кылыры билдингир. Ажыл-чорудулганың аргаларын, методтарын ажылдаары, амыдыралга боттандыраары кол сорулганы чедип алырының

байдаларын тургузары башкыдан хамааржыр. Кол арга, методтарны катаптап аары артык эвес боор.

II.4. Уругларның чугаазын сайзырадырының аргалары

Уругларның назы-харыга дүүштүр чугаазының сайзыралының деңнели аңгы-аңгы болур. Чижээ: 3-4 харлыг уругларның чугаазы тодаргай эвес, а чамдыктарының чиге, тода бооп болур. Бо байдал уругну бажыңга канчаар өөредип, харылзажып турарындан хамааржыр. Бо назынында уруглар өңнерни тодаргай эвес адап, домактарны тургузуп алыры берге, шулурткайнып чугааланыр боор. Тодаргай эвес адаарының бир чылдагааны уругнуң улуг улустан ук сөстөрни дыңнап турарында бооп болур. Чамдык ада-ие уругларыга эмин эттир ынак болганындан олар-биле чүгле эргеледиг, чассыдыг анынга чугаалажыр, ук байдал мындыг түңнелге ээкээр.

Уругларның чугаазын сайзырадыр аргалар болгаш методтар хөй, башкы болгаш ада-ие кайызы таарымчалыын шилип ажыглаар, херек апарганда кезик-чамдыктап шенеп ажылдаар.

Уругларның назы-харын барымдаалап башкылар арга, мергежилгелерни тывынгыр ажыглап ажылдаар дээрзи билдингир.

Сөс-биле илередир методтар:

- ✓ чечен чогаалды дыңнааш, утказын дамчыдары;
- ✓ доктааткаш, чугаалаары;
- ✓ эдерти чугаалаары;
- ✓ түңнел чугаага киржири;
- ✓ даяныр сөзүглел чок, чогаадып чугаалаары дээш о.ө.

Ажылды боттандыра методтар:

- ✓ дидактиктиг оюннар;
- ✓ дидактиктиг мергежилгелер;
- ✓ шижиткен оюннар;
- ✓ сюжеттиг, ойнап күүседир оюннар;
- ✓ сөстөр ойнун ажыглап ойнаар оюннар дээш о.ө.

Аас чугааның сайзыралын чедип алыр аргалар:

- ✓ уруглар биле улугларның аразында чөптүг харылзажыры;
- ✓ ниитилелде доктааттыңан чурум нзугаар дылдың нормаларын сагып

харылзажыры;

- ✓ төрөөн дылынга харылзажыры;
- ✓ чечен чогаал номнары-биле таныжары, сонуургап дыңнаары, эдерти

чугаалаары;

- ✓ уран чурулганың дузазы-биле чугаа сайзырадырының ажыл

чорудулгазын чорудары;

- ✓ ыры-шоор, хөгжүм-херекселдериниң дузазы-биле чугаа сайзырадыры;
- ✓ кино, мультфильм, шии көрүлдезиниң соонда чугаа сайзырадыры.

Уругларга долгандыр кижилер-биле харылзаа тудуп, хөй чугаалажыр арганы тургузуп бээри уругларның аас чугаазының сайзырадырының дээштиг аргазы. Эрте назынындан улгаткыже чедир шын харылзажып билиринге өөредип каары дээрге ниитилелге кижиниң бүгү назынында бодун алдынып билирин хевирлеп каары, бот-

хуунун ажил-агыйын, алдар-адын чедишкенин тудуп шыдаарының магадылалын тургузуп бээр.

Кижилер-биле харылзаа тудары дээрге:

- ✓ кижилер аразынга бот-боттарынга хамаарылгазын илередириниң аргазы;
- ✓ медээ солчулгазының аргазы (медээни, ажил-чорудулганы, ажилдың түннелдерин, арга-дуржулганы солчур арга);
- ✓ ниитилелдин дүрүмнерин шингээди алганының аргаларын болгаш байдалдарын дамчыдар арга;
- ✓ улус аразынга удур-дедир медээ солчуп, ук медээге хамаарыштыр бодунуң туружун тудар арга;
- ✓ сагыш човаашкын азы хүндүткелдин нзузу-биле кижилерниң бот боттарынга хамаарылгазын илередириниң аргазы.

Бичии назынның уругларын эш-өөрү, өске кижилер-биле харылзаа тудуп өөредир өөредилге, кижизидилге ажылында нарын болгаш берге айтырыгларның бирээзи. Чугаа чаш уругнуң бодунуң төрүмелинден аажы-чаңы болбас болганда, ооң кандыг байдалга өзүп оарын хайгаараар, херек апарганда, эдип-чазаар. «Кижини хүн бүрүде янзы-бүрү таныыр болгаш танывазы кижилер-биле ужуражып, мендилежип, билбес чүвезин айтырып, айтып берип, чамдыктарынга арга-сүмө кадып азы олардан сүмө ап, байырлажып, четтиргенини илередип, чалап, уткуп дээш оон-даа өске амыдыралчы харылзааларны олар-биле тудуп чоруур. Кижилер-биле чугаалажып тура, оларның кижизиттингени, аажы-чаңы, сеткилиниң улуу азы бичези, хүндүлээчели, ниитизи-биле, кижини тус нацияның, культураның азы социал бөлүктүн, ажил-мергежилдин төлээзи болдуруп турар мөзү-шынар илереп кээр» [9, ар 204]. Кижиниң чугаазының сайзыралы ниитилел амыдыралының бүгү адырларынга ажыглаттынып чоруурун чугулага алып.

Улуг улустуң чугаазы уругларның аас чугаазының сайзыралынга салдары улуг, ынчангаш кижизидикчи башкылар болгаш ада-ие аразынга сырый харылзааны тудары чугула.

Башкының үлегер-чижээ кол болганда, ооң чугаазы чарт, тода, билдингир, баштак аянныг, омур-хевирлиг, дылдың лексика, фонетика, грамматика талазы-биле шын нормаларынга дүгжүп турар боору билдингир. Башкының чугаазынга хамаарыштыр кол-ла негелде уругларның хар-назыныга дүүштүр чугааны чедингир, чөптүг (эмин эрттир эртем дылын ажыглавайн), бөдүүн, болдулары болур.

Уругларның аас чугаазын байлакшыдарынга, сагыш-сеткил культуразын бедидеринге, иштики делегейин байыдарынга чечен чогаалдың, ыры-хөгжүмнүн, театр уран чүүлүнүн хевирлери кончуг улуг салдарлыг. Ылаңгыя чечен чогаал уругларга төрөөн дылының байлаан, чаражын, онзагайын таныштырар, байлакшыдар.

Көргүзүглүг методтар:

- ✓ херек кырында хайгаараары (харылзажып тура, чугааның сайзыралының деннелин хайгаараары);
- ✓ кыдыындан хайгаараары (чүвелерни, чуруктарны, ойнаарактарны хайгаарап көөрү).

II.5. Назы-харынга дүүштүр уругларның аас чугаазын сайзырадыр ажил-чорудулга

1. Хостуг чугаалажып өөредириниң ажил-чорудулгазы болгаш уjur-утказы.

Башкы, ада-ие, эш-өөр болгаш өске-даа улус-биле аразында хостуг чугаа кылыры уругларга өөредиглиг салдарлыг.

Бичии бөлүктүң уругларынга уjur-утказы:

- ✓ херек кырында көргүзүп, ойнап, өтүнүп тура хостуг чугаалажырын сайзырадыр;
- ✓ янзы-бүрү хевирниң даалгаларын күүсеттирип тура, улуг улус болгаш эш-өөрү-биле хостуг чугаалажырынга таарымчалыг байдалды тургузуп бээр;
- ✓ уругнун чугаалажырынга сонuurгалын деткип, тургустунуп келген байдалдарга дүүштүр бичии уругга чугаалажыр арганы бээр;
- ✓ үе-чергези-биле көргөн, билир медээлериниң дугайында чугаалажыр сонuurгалын деткиир;
- ✓ долгандыр турар хүрээлел-биле таныжып ап, аңаа хамаарылгазын илередиринге таарымчалыг чугааны тургузар байдалды бээр.

2. Аас чугаага сөстөрниң (чугааның лексиктиг, грамматиктиг тургузуу болгаш шын адаарынының нормалары; харылзаалыг, диалог, монолог чугааны тургузары) шын ажыглалын чедип алырын сайзырадыры.

Бичии бөлүктүң уругларынга:

- ✓ долгандыр болуп турар болуушкуннарга, чүвөлөргө хамаарышкан чугааны уругнун билип алырын сайзырадыр, идепкейлиг сөс курлавырын байыдар;
- ✓ башкының дилээ-биле чүвөлөрни тып, өңүн, хемчээлин тодарадырын сайзырадыр;
- ✓ ажык болгаш ажык эвес үннерни шын адап, чараш, өткүт чугаалап өөренирин чедип алыр;
- ✓ дылдың үннерин тода, өткүт, шын артикуляциялыг адаарынга, шын тынып, дыңнап билиринге чаңчыктырар;
- ✓ чугаа үезинде үнүнүң бедик, чавыс болурун таарыштырып алырын өөредир;
- ✓ бөдүүн болгаш элээн нарын айтырыгларга харыы тып өөрениринге чаңчыктырар;
- ✓ бодунун эки туразы-биле азы башкының дилээ-биле чурукту, чаа ойнааракты таныштырарын, бодунун кылып турар ажил-чорудулга дугайында чугаалаарын деткири;
- ✓ оюннар, көргүзүглер, инсценировкалар үезинде нарын эвес чугааны катаптаарын улуг эвес хемчээлдиг чечен чугааларны дыңнап өөренирин хевирлээр.

3. Чечен чогаал шингээттирери

Бичии бөлүктүң уругларынга:

- ✓ программада сүмелээн чечен чугааларны катап-катап номчуп бээр;
- ✓ уран номчулганы ойнаарактар, чуруктар, кукла театрының киржикчилерин оюн тоглаазы болгаш өске-даа көргүзүг материалдарын ажыглап тургаш, дыңнап өөредире база кандыг-даа көргүзүг материалдары чокка номчуп бээр;

- ✓ улуг эвес шүлүк чогаалдарын оюннар дузазы-биле номчуп таныштырар;
- ✓ сюжеттиг чуруктардан таныыры чүвөлөрнү тып, адаарын деткиир, башкының дилээ-биле бөдүүн айтырыгларга харыы бээрин чедип алыры: “Бо кымыл?”, “Чүнү кылып тур?”;
- ✓ номну боду ажып, сонургап турар уругларны кичээнгейге ап, деткиир;
  - ✓ уругларга сөстү төндүр адаар арганы бээр, башкы номчулга кылырга, таныыры сөстери таваржы бээрге, кады адап олуар байдалды тургузуп бээр;
  - ✓ уругларның ынак, таныыры чечен чугааларын катап номчуп бээр;
  - ✓ чаа тоолдарны, чечен чугааларны, шүлүктөрнү, дыңнап ора, чогаалда болуушкуннун хөгжүлдезиниң сайзыралын билип ора, маадырлар-биле кады хөлзеп, дүймөп, сагыш аарып чоруурун кижизидер, Чогаалда маадырларның кылдыныгларын, ооң түңнелдери кандыг болурун тайылбырлап бээр;
  - ✓ уруглар-биле өй-өйлөп чуруктарлыг номнарны көөрү, оларны тода, сонурганчыг кылдыр уругларга чугаалап бээри, чугаалаан чүүлүнүң утказын уруглардан катап дыңнаар.
    - ✓ домак тургузарынга аас-биле мергежилгелер кылдырар;
    - ✓ слогтардан сөстөр тургузуп өөредир;
    - ✓ нарын сөстөрнү кезектерге чардырып өөредир;
    - ✓ бөдүүн сөстөрдө үннерниң чыскаалын илередип тыварынга дуза көргүзөр.

Программаның күүселдезинге сүмөлөп турар өөредилге-методиктиг хандырылга

1. Алдын-оол А.Х., Назытпай Г.Т. Школа назыны четпээн уругларның чугаа сайзырадырының программазы. - Кызыл, 2008.
2. Веракса Н.Е., Веракса А.Н. Познавательное развитие в дошкольном детстве: учебное пособие. - М., 2012.
3. Дамба Н.Ч., Саая Л.С., Ооржак Э.К. Школа назыны четпээн уругларның тыва (төрээн) чугаа сайзырадырының программазы. - Кызыл, 2010.
4. Дамба Н.Ч. Улустун аас чогаалының чамдык хевирлери-биле ажилдаарынга методиктиг сүмөлөр. - Кызыл, 2011.
5. Дамчай О.М. Уйнуку-оол Е.С. Культура традиционной тувинской семьи. - Кызыл, 2014.
6. Ермолова Л.И. Игры, занятия и упражнения математического содержания. - Иркутск, 2000.
7. Матпаадыр. Уругларга аас чогаалы. Тургузукчулары С.М. Орус-оол, Р.С. Чакар. - Кызыл, 2010.
8. Монгуш К.Ш. Бойдус үжүглели. - Кызыл, 2014.
9. Монгуш Б.М. Номчулга ному. – Кызыл, 2015 ч.
10. Рамазанова М.А. Күскежик (орус дылдан Монгуш К-Л, А Шоюн очулдурган). - Кызыл, 1992.
11. Самбуу И.У. Тувинские народные игры. - Кызыл, 1978.

12. Саая Л.С., Ооржак Н.О., Сат М.К. Ортумак бөлүккө төрөөн (тыва) чугаа сайзырадылгазы-биле ажыл. - Кызыл, 2011.
13. Сувакпит О.Ө., Кара-Күске Ч.К., Монгуш Б.М. Тыва уруглар ясли-садтарынга номчулга ному- Кызыл, 2001.
14. Уруглар садынга өөредилге болгаш кижизидилге программазы. Тургузукчулары К.-К.К.Чооду, Ч.М.Доржу, З.Ш.Соян, Б.М.Монгуш, А.Х.Алдын-оол. – Кызыл, 1986, 182 ар.
15. Тыва улустуң тоолдары. Тургузукчузу С.М. Орус-оол. - Кызыл, 2012.
16. Тыва улустуң тывызыктары. Тургузукчузу А.Т. Дугаржап. - Кызыл, 2011.
17. Тыва уруглар ясли-садтарынга номчулга ному. Тургузукчулары О.Ө.Сувакпит, Б.М.Монгуш, Ч.К.Кара-Күске. – Кызыл, 2001, 279 ар.
18. Школа назыны четпээн уруглар албан черлеринге тыва чугаа сайзырадылгазының программазы. – Кызыл, 2010 ч.